

NAGY ANDOR

A FILM SZEREPE A POLITIKAI NEVELÉSBEN

(Részlet egy nagyobb tanulmányból)

"Azt a befolyást, amelyet a tömegkommunikáció fiataljaink személyiségének fejlődésére gyakorol, már ma is aligha becsülhetjük túl; a jövőben pedig ez a befolyás tovább növekszik."

(L. Bisky - W. Friedrich)

A "TIZEDIK MŰZSA" SZÜLETÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

Az ember ősi vágyai közé tartozik az élő, állandó mozgásban lévő valóság ábrázolása, megörökítése. Ezt példázza már az altamirai barlangban található sokak által idézett festmények sora is. Ismeretes, hogy az óegyiptomi reliefek is a mozgás folytonosságát igyekeztek valósággal beleszuggerni a nézőkbe. Az un. téridős szerkesztési elv az indiai és a görög antikvitás vezérlő elve volt.

A technika fejlődésére volt szükség ahhoz, hogy Kirchner német jezsuita 1646-ban szerkesztett találmánya, a jólismert állóképvetítő, a laterna magica helyébe léphessen a mozgóképfelvető és -vetítő, hogy az üveglapon lévő képet felváltsa a celluloidszalagra rögzített képsor. A világot meghódító találmány lényege az emberi szem egyik sajátosságával függ össze.

Azt az optikai csalódást kellett felismerni, melynek lényege, hogy másodpercenként 24 megfelelő mozgásfázisokat tartalmazó állóképet kell kivetíteni ahhoz, hogy az eredmény a mozgókép legyen.

A XIX. század végén számos kísérlet folyt a filmmel kapcsolatban. A franciák és a németek jutottak el leghamarabb a ma már egyszerűnek tűnő felismeréshez. Az elsőségért sokáig vetélkedtek. A világ azonban a film születését Párizshoz, 1895. december 28-hoz kapcsolta. A Grand Cafe pincetermében a Lumiere-fivérek ekkor rendezték ui. első nyilvános vetítésüket fizetett közönség előtt. Másik forrás szerint, az első nyilvános filmbemutatóra a berlini Wintergartenben került sor 1895-ben.

A filmtörténet feljegyezte, hogy az első párizsi előadáson öt "élő kép", kisfilm volt látható, egyenként 1-3 perces műsoridővel. A látványon csodálkozó nézők előtt megjelent a robogó vonat, a hullámozó tenger, a gyerekek stb. A vetítés előtt és a filmek között meghallgatta a közönség a kommentárt, amely lényegesen tovább tartott, mint maga a film.

A "mozgó csoda" első plakátja a Lumiere-fivérek "A megüntözött öntöző" című filmjével kapcsolatos, amely már igazi sztorit tartalmaz. Ez jelentí egyébként a világ első filmvígjátékának születését is.

A mai szemmel meglehetősen primitívnek tűnő vetítésre tömegek voltak kíváncsiak. Már kezdetben is társadalmi igényt elégített ki, szórakoztatott. Nem véletlen, hogy a siker láttán a két Lumiere, vagy megbízottjuk Londontól New Yorkig számos nagy városba jutott el találmányával. Az sem véletlen, hogy az üzleti vállalkozás lehetőségét is hamar felismerték a filmben. Ennek köszönhető elsősorban, hogy az USA-ban létrejött a világ legnagyobb filmipara.

A tömegek rendszeres szórakoztatása mellett számos egyéb szerepet is kapott a film, amelynek egyenes következménye volt, hogy a hatalom igyekezett felhasználni a tizedik műzsában rejlő lehetőségeket.

A film történetében kiemelkedő fejezetet jelent századunk 20-as éveinek vége, amikor is az addig néma film megszólal, a fekete-fehér képeket a valóságához még közelebb vivő színek váltják fel. Újabb ugrásszerű fejlődést hozott az 50-es évek időszaka is a filmművészetben. A nagy vetélytárs, a televízió gyors térhódítása megújulásra kényszerítette a filmet, amelytől

a tömegek többet, mást vártak, mint a házi-mozitól. A technika hihetetlenül gyors fejlődésével is magyarázható, hogy a film fel tudta venni a versenyt a konkurenciával. A panoráma, cirkoráma, poliekrán stb. megoldásokkal nem vetélkedhetett a tévé. A technikai mellett a film tartalmi megújulásra is kényszerült, amelynek következtében a korábban elnépteledő filmszínházak lassan visszanyerték közönségüket.

A film ma már a televízióban társra talált. A szövetség azt jelenti, hogy minél nagyobb a televízió műsorideje, minél több csatornán sugározza műsorát, annál több filmet kénytelen bemutatni, mert saját műsoraival képtelen ellátni a nagy étvágyú képernyőt. Számos műsorát eleve a filmgyár készíti, vagy koprodukcióként születik. Fontosabb azonban számukra az a tény, hogy a film igazán tömegessé a televízió jóvoltából vált, hiszen jelenünkben 2-5 filmet néznek otthonukban hetente olyanok is, akik valami oknál fogva előbb egyáltalán nem, vagy csak nagy ritkán jártak moziba. Igaz, a film hatása más a televízióban, mint a filmszínházban, hiszen a képernyő mérete eleve lehatárolja, illetve meghatározza a lehetőségeket, de a korábbinál így is lényegesen több.

A jövő ígérete szinte fantasztikusnak tűnő. A színes televízió elterjedésétől a képernyő nagyságának növekedéséig a kábeles, kazettás televíziótól a világtelevíziózás megvalósításáig... A ma álmanak tűnik a holnap valósága, amikor is a filmet kedvelők a napnak akár bármelyik szakaszában akkor találkoznak a képernyőn filmmel, amikor idejük engedi, illetve érdeklődésük a film felé fordul.

A FILM MEGJELENÉSE ÉS FEJLŐDÉSE HAZÁNKBAN

Jókai Mór az első moziélménnyel kapcsolatban többek között a következőket írta: "Csodálatos egy valami ezek a mozgófényképek, amelyek, mint bogár a falon másznak. Amikor őket először Nizzában láttam, elbámultam, elképedtem azon, hogy az ördögös fotografáló masina már mi mindenre képes... Nagyon szeretném, ha ezek a falon mozgó képek Pestre is elkerülné-

nek..." Jókai óhaja hamar teljesült. A Lumiere-fivérek megbízottja Eugene Dipont, 1896 május 10-én már Budapesten a Royal Szálló kávéházában tart vetítést. A világ-ősbemutatót követő néhány hónap elteltével hazánkban is elindult diadalútjára a film. A millenniumi fények, az ünnepi aktusok, a látványosságok közepette a mozgókép sajátos hatását kezdi éreztetni.

A XX. század első éveiben már magyar filmeket is bemutatnak a mozi-sok, akik több filmet vásárolnak meg és vándorolnak vetítőapparátusukkal a különböző helységekre. Korábban maguk az alkotók vetítették filmjeiket. Pontosan nem tudni, hogy mivel kezdődött a hazai filmkészítés, de fennmaradt 1907-ből "Rákóczi temetési menete Kassán" című dokumentumból következtetni lehet. A 10-es évek elejéről való a "Díszszemle Vérmezőn", a "Szent-István - napi körmenet", valamint az 1912 május 23-i munkásmegmozdulásról készült film, mely utóbbinak témánk szempontjából is különös jelentősége van. A Mozgóképek Újság 1912 június 1-i száma szomorú eseménynek nevezi a megmozdulást. E filmről többek között a következőket írja: "... a 23-i budapesti szomorú eseményekről is készült egy-néhány mozifelvétel. A mozi e napon terjeszkedett politikai irányban, hogy egykoron mint páratlan történelmi forrásmű az utókor szolgálatában lehessen." A kamerák rögzítette történelem egy része szerencsésen ránk maradt film-archívumunk legértékesebb darabjaként. Ezek számos konzekvencia levonását teszik lehetővé a magyar film kezdeti szakaszával kapcsolatban. A 10-es években hazánkban számos filmet készítő cég volt Budapest mellett Egerben és Kolozsváron is.

Magyarországon 1916-ban már 47 játékfilm készült többek között a világhírűvé vált Korda Sándor és Kertész Mihály rendezésében. Ezekben jó részt sajátosan magyar hangvétellel találkozhatunk. Klasszikus, irodalmi értékű alkotásokat filmesítettek meg. (pl.: Bánk bán, Liliomfi, A nagymama, János vitéz, Tetemrehívás, Apostol stb.).

Az I. világháború miatti konjunktúra 1917-18-ban a magyar némafilm virágkorát eredményezte. Olyan év is volt (1918), amikor 102 játékfilm készült! Jellemző, hogy külföldi piaca a konjunktúra ellenére is csak a Bal-

kánon volt a magyar filmnek. A szövetséges Németország nem engedte be azokat a radikális polgári társadalomkritikájuk miatt.

Híradók készültek az őszirózsás forradalomról. A világon elsőként a Magyar Tanácsköztársaság államosította a filmgyártást 1919 tavaszán. A tanács hatalom 133 napja alatt 31 film készült, amely jelzi azt is, hogy filmművészeink a Tanácsköztársaság kulturpolitikájának szellemében szívesen vállaltak szerepet. A felgyorsult, emlékezetes napok filmkrónikája a Vörös Riport Film volt, amely hétről-hétre mutatta be a jelentős eseményeket. A Tanácsköztársaság leverését követően a fehér terror világgá üldözte, emigrációba kényszerítette Kordát és legjobbainkat. Az 1922 évi Filmművészeti Évkönyvben Lajta Andor keserűen nyugtázza: "kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy 1921-ben Magyarországon a filmgyártás a szó igazi értelmében teljesen megszűnt... Bécsben és Berlinben magyar tehetségek sokkal többet produkálnak, mint idehaza." Majd 1930-ban már szinte teneti a krónikás akkori filmművészetünket: "Célkitűzés nélküli szakmai életet él a magyar kinematográfia, amely három évtizedes nehéz küzdelem után eljutott odáig, hogy elmerülés fenyegeti."

Hazánkban első alkalommal 1929 szeptember 20-án szólal meg a film, bár saját hangos filmünk (Budapesti Hangos Filmkabaré) csak 1931-ben születik meg.

A II. világháború kitörését követően ismét konjunktúra jellemző a magyar filmművészetre. Igen sok film készül különböző sablonokon, propagandaszertikus tartalommal, köztük azonban akad olyan is, melyet büszkén vállal és követésre méltónak tart a felszabadulás után újjászülető magyar filmművészet.

A FILM ÉS A POLITIKAI NEVELÉS

A történelmi előzmények vázlatos bemutatása érzékelhetővé kívánta tenni azt a tényt, hogy a technikai csodából művészetté fejlődött film születésétől fogva hatással volt az emberekre. Befolyásolta a világról bennünk kialakult képet, szórakoztatva formálta a személyiséget, alakította az emberek tudatát, politikai állásfoglalását, példát adott, stb. Ez az oka annak, hogy a film közel 90 éves története elemzésekor végigvo-

nul előttünk múltunk egy-egy fejezete, minden fontosabb társadalmi politikai változás. A Millennium fényében pompázó Magyarország, a századforduló világa, az I. világháború, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság, a fehérterror, a két világháború közötti Magyarország, hazánk a II. világháborúban, felszabadulásunk, újjáépítésünk, a koalíciós időszak, a személyi kultusz évei, az ellenforradalom viharos eseményei, a fejlett szocializmus építése....

A film már az első megjelenésekor bámulatba ejtette az embereket, valóságos csodaként hatott rájuk. Szórakoztató jellege miatt szívesen vállalkoztak a nézők a vele való találkozásra akkor is, ha az nem kis pénzbe került. A szórakoztatás mellett azonban kezdettől fogva jelen volt az ismeretközlés szerepe, az ismeretnyújtás funkciója. A filmvászonon megjelenő képek "majdnem" a valóságot adták és adják, az alkotók szemével mutatva be a világot, annak népeit, eseményeit, kultúráját, stb.

Párizsban és a világ nagyobb városaiban, ahol megjelent a film, hamar felismerték pedagógiai felhasználhatóságát, a személyiség fejlesztésének folyamatában játszható szerepét. Nem lehetett soha közömbös az indirekt hatás sem, de a film direkt módon való alkalmazását a nevelésben jelzi többek között az ilyen felismerés, amelynek eredményeképpen mai kifejezéssel, rendhagyó órákat tartottak "mozikban" pedagógusok. Olyan korabeli feljegyzésekkel találkozhatunk, hogy hazánkban is számos esetben az igazgató, vagy a tanító vezetésével a tanulók közösen mentek el a mozgóképpel segítségével tanulmányozni a világot. Pontos dátumunk is van (1908 április 3.) arról az eseményről, hogy Halács Endre polgári iskolai tanár a pesti Apolló moziban tartotta meg iskolai óráját. S hogy ez a rendhagyó óra nem valami egyedi eset volt, arra utal az 1908 március idusán megjelent Mozgófénykép Híradó. Az első szám Beköszöntője is sokat mond, de az azt követő cikk címe feleslegessé tesz minden kommentárt: "A Mozgófénykép, mint a pedagógia és népnevelés tényezője" - olvashatjuk a címlapon.

A szemléletesen megjelenő ismeretek, a filmmel való találkozás semmivel nem hasonlítható élménye, érdeklődővé, motiválttá tette a tanulókat, egyáltalán a nézőket, sokakat kapcsolt be a tudatos önművelés áramkörébe. Társadalmi funkcióját tekintve "azzal, hogy a filmművészet általában a valóságot természetes formájában és mozgásában ábrázolja, s így az életben megszokottan mutatja be az eseményeket, alkalmassá vált a legközvetlenebb agitációs célú példamutatásra, az adott pillanatban politikailag-társadalmilag kívánatos magatartás normáinak illusztrálásával."¹

A magyar film fejlődéstörténetének vázlatát elemezve is, könnyen felismerhető a direkt politikai tendencia, a társadalmi szolgálat szerepe. Az I. világháborút követően, a Tanácsköztársaság időszakában a film, mint művészet és mint tömegekre ható eszköz jelentős feladatokat vállalt. Bizonyítást kap e kort idézve Nemes Károlynak az a megállapítása, hogy "minden új társadalmi rend fokozott mértékben veszi igénybe a művészet segítségét. Hogy a művészet a megváltozott társadalmi valóság igényeit kielégíthesse, ahhoz magának is változnia kell."²

Azt a tényt, hogy hazánkban a 10-es évek végén a film a direkt politikai meggyőződés eszközévé vált, mutatják a korabeli szaklapok: a Mozihét, illetve a Vörös Film.

A Mozihét 1918 karácsonyán megjelent egyik cikkéből ide kívánczik az alábbi részlet, amelynek egyértelmű lehetett agitatív ereje:

"Az egyesek mindig meg kellett, hogy hajoltak régen a tömegek előtt, de sohasem oly feltétlenül, mint most, mikor a tőke abszolútizmusát akarják letörni a dolgozók milliói. Senki ne küzdjön a szocializmus ellen." Vagy a Vörös Film 1919 tavaszán a filmgyártás államosítását közölve, a Nagy Októbert a következőképpen köszönti: "Nagyot fordult a világ, új korszak köszöntött be. Távol-Keleten magosba szökkent a világforradalom piros tüze, amely vágató útján hozzánk is eljutott perzselő melegével...."

1. Nemes Károly: Valóság és illúzió
Magvető Budapest 1971. 150.
2. Nemes Károly: A filmművészet útján
Magvető Budapest 1968. 5.

A szovjet film államosítására 1919 augusztus 27-én került sor. Lenin ekkor állította a filmet az újjászerveződő társadalom szolgálatában. Lu-nacsarszkijjal folytatott beszélgetésben fogalmazta meg sokat idézett megállapítását, miszerint "számukra az összes művészetek közül legfontosabb a film", illetve utasítását, hogy "az új, kommunista eszméktől áthatott, szovjet valóságot tükröző filmek gyártását a hiradóval kell kezdeni".

A szovjet híradók szerepe ténylegesen lényegesen módosult ettől az időtől. A szenzációhajhász stílus helyét elfoglalta a történelmet formáló néptömegek igazi arcát bemutató valóságfeltáró.

Nagyon fontosnak tartotta Lenin a film támogatását. Felismerte, hogy nem csak a kultúra értékeit, de a politikai gondolatokat is tömegekhez lehet eljuttatni a film segítségével. Kezdetől fogva a film és a politikai propaganda kapcsolata teljesen egyértelmű.

A film a technikai csodából művészetté vált. Nagy Endre szerint úgy emelte fel a művészet a filmet, "mint ahogy egy munkás munka közben lehajol egy jobb eszközért. Maga a művészet bújta be az új technikai formába".

Rendkívül tömör jellemzését adta Ny. Lebegyev a filmnek. Állítja, hogy az az irodalom és a színháztudomány legjobb vonásait egyesíti úgy, hogy jelentősebbé válik, mint az összes többi kifejezési forma. Úgy értékeli, hogy hatása összetett, komplex, a néző sajátos aktivitását képes kiváltani. Funkcióját tekintve elsőként a tudatfejlesztésben betöltött szerepét emeli ki. "A mi korunkban, amelyet a tudományos világkép jellemez, az esztétikai minőségek olyan emberi tartalommal rendelkeznek, amelyeket csak igen mélyre ható tükrözés tud felszínre hozni. S a tudományos világképpel rendelkező ember csak az ilyen tükrözés eredményét fogadhatja el."¹ Ez a megállapítás már feltételez egy meglehetősen fejlett ideált, amelytől jelenünkben általában még távol állunk. Ez az oka annak, hogy a filmművészet se képes hatni az emberekre, ahogy az alkotók szeretnék. Senki nem vitatja, hogy az értékes filmek minden esetben ideológiai tartalmat is hordoznak, agitatív erővel hatnak, feltárják az ok-okozati

1. Nemes Károly: A filmművészet útján

Magvető, Budapest, 1968. 455.

összefüggéseket, és ahogyan arra dr. Veres József is utal Film és propaganda c. írásában¹, sokat segíthet a marxizmus-leninizmus igazságának népszerűsítésében. A feltételes mód ez esetben feltétlenül kívánatos, mivel a film hatásának intenzitása a befogadó szemléletének, világnézeti hovatartozásának, filmhez értésének stb. függvénye.

Nem lehet közömbös számukra a film által keletkezett spontán hatás sem, de a propagandamunka folyamatában már tudatosan is szerepet kell hogy kapjanak a filmek. Lényegesen nagyobb azoknak a filmeknek a száma, amelyekkel időtöltési, szórakozási céllal találkozunk az emberek, mint a tudatosan személyre hatás szempontjából kiválasztott filmeké. Különösen igaz az a megállapítás napjainkban, amikor is a filmmel leggyakrabban a televízió képernyőjén találkozunk. A televíziót nem véletlenül jellemzi legnagyobb moziként, hisz az több millió ember számára vetíti a filmeket. A televízió legnézettebb műsorai közé tartoznak a filmek. Számos esetben naponta két-három filmet is láthatnak az emberek.

A filmszínházak előtt ennek ellenére hosszú sorok állnak jegyért egy-egy ígéretesebb alkotással találkozás reményében. A valóságfeltáró, a társadalmi problémákat megoldani segítő, vagy a múltunkat boncolgató filmek feltétlenül szövetségeseink lehetnek. Olyan partnerek, amelyek több foglalkozásnál, vagy kötetek elolvasásánál eredményesebben alakítják a személyiséget, illetve annak politikai arculatát.

Nem vitatható ugyanakkor az sem, hogy számos filmmel magunk is vitatkozunk tartalmi és formai megoldásokat illetően, mint ahogy nem helyeselhetjük azt sem, hogy fiataljaink a nyugati életforma csupa nagyszerűségét látják sokszor a nálunk bemutatott amerikai, angol, francia, stb. filmekben, amelyekre az jellemző, hogy csupa "leg"-ek vonulnak fel csupa luxus-kivitelben.

Nemeskürty István a mai amerikai filmről írva állapítja meg, hogy "az amerikai filmművészek a bennük felgyülemlett társadalmi ingerültséget nem a dialektikus materialista történelem- és társadalomszemlélet segítségével-

1. Megjelent: Propagandista 1982. 4.

vel igyekeznek kifejteni. Némi általánosítással azt mondhatnánk, hogy az amerikai függetlenségi nyilatkozat alapján állnak, és úgy érzik: minden tökéletes lehetne, ha az emberek az abban foglalt eszmékhez plusz a freudi lélektanhoz igazodnának. Ilyen alapon tárgyalják a faji kérdést is a vietnami háború ügyét, vagy az ifjúsági mozgolódásokat."¹

Jellemző, hogy elsősorban a nézők kíváncsiságát igyekeznek kielégíteni a nyugati filmek alkotói, de számos olyan művész is akad, aki nem elégszik meg az érdeklődés pusztá kielégítésével, a problémák feltárásával. Nem lehet véletlen az ilyen filmek sorsa sem. 1983. februárjában Kanadában órisái tiltakozás ellenére három filmet tiltottak be. Három olyan filmet, ami a termonukleáris háborúval, illetve a környezetszennyeződéssel foglalkozott!

Akár a mozikban, akár a képernyőn találkozunk a filmmel, a hatás nem marad el. Nyilvánvalóan különböző módon reagálunk sokszor ugyanazokra a szituációkra, megnyilatkozásokra stb. a filmszínházakban és otthon, hiszen a környezet is befolyásoló tényező, függ azonban a hatásra való reagálás a beállítódástól éppen úgy, mint a hozzáértéstől.

Nemes Károly egyik munkájában arról ír, hogy a filmmel való találkozás sok ember számára olyan, mintha idegennel kerülne szembe. Olyan valakivel, akinek nem ismeri a nyelvét. Ebből adódóan nem érti meg igazán a mondanivalóját.

A film politikai nevelő szerepe, agitatív erejű hatása akkor tudná igazán betölteni hivatását, ha a nézők értenék formanyelvét, sajátos esztétikai jelrendszerét is. Sajnálatos módon meg kell állapítani, hogy Nemes Károlynak mindmáig igaza van, jóllehet a filmesztétika már a középiskolákban tananyag, sok helyen működik filmklub az országban, a filmművészet kérdéseiről szóló könyvek szinte napok alatt kelnek el a boltokban, illetve találhatnak olvasóra a könyvtárakban.

1. Futószalag és kultúra

Gondolat, Budapest 1972. 195.

Bizonyos fejlődés tehát e téren is tapasztalható, de a videózás korában sokkal többet kellene tenni a vizuális kultúra fejlesztése, a filmelmélet megismertetése érdekében. Többre lenne képes a tömegkommunikáció is, de bizonyára nagy ígéret a továbbiakban is a filmklub-hálózat bővülése, a pedagógusképző intézményekben folyó filmre nevelő tevékenység.

IRODALOM

Aczél György: Erkölcs, ifjúság, művészet
Új Tükör, 1983. 5.

A film és a többi művészet
Tanulmánygyűjtemény. Gondolat, 1977.

A káderképzés pedagógiája
Szerk.: Zrinszky László
Kossuth Ki. Bp. 1981.

Balázs Béla: A film
Gondolat, 1961.

Bíró Yvette: A film drámaisága
Gondolat, 1967.

L. Bisky - W. Friedrich: Ifjúság és tömegkommunikáció
Tankönyvkiadó Bp. 1975.

Bodó László: A televízió és a film felhasználásának
módszertani kérdései
OPI Bp. 1970.

Gyertyán Ervin: A műzsák testvérisége
Gondolat, 1966.

Gyergyán Ervin: Lumière árnyékában
Magvető, 1977.

Halász László: A képernyő tekintete
Gondolat, 1976.

Írók a moziban

Antológia. Magvető, 1971.

A. Klokowska: Tömegkultúra

Közgazdasági és Jogi K. 1971.

Koncz János: A pártpropaganda pedagógiájáról

Propagandista, 1978. 2.

Ny. Lebegyev: A filmesztétika alapjai

Filmtud. Int. Bp. 1961.

Jurij Lotman: Filmszemiotika és filmesztétika

Gondolat, 1977.

A. Macseret: Film és valóság

Gondolat, Bp. 1973.

Műveltség az ezredfordulón

Szerk.: Rét Róza

Kossuth K. Bp. 1980.

B. Nagy László: A látvány logikája

Szépirodalmi, 1974.

Nemes Károly: A filmművészet fejlődése

MOKÉP, Magyar Filmtudományi int. és

Filmarchívum, 1979.

Nemes Károly: A mai szovjet filmművészet

Kossuth K. Bp. 1969.

Nemes Károly: A nyugati filmművészet konfliktusai

Kossuth K. 1971.

Nemeskürty István: A filmművészet nagykorúsága
Gondolat, 1966.

Szecskő Tamás: A tömegkommunikáció szerepe a
társadalmi tudat fejlődésében
RTV Szemle, 1975. 2-3.

Szecskő Tamás: A tömegkommunikációs fejlődés
világtendenciái
RTV Szemle, 1979. 2.

Veres József: Film és propaganda
Propagandista, 1982. 4.

Zrinszky László: Meggyőzés az igaz szó erejével
Kossuth K. 1981.